

*Шершенькова В. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (XIV–XVI СТ.)

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей організації війська на українських землях під владою Польщі та Литви (XV–XVI ст. ст.). З початку армія на цих територіях формувалася з шляхетського ополчення «посполите рушення».

Зазначено, що несення військової служби було обов'язком шляхти (зверталися до короля з постійними вимогами), духівництва, а обороною міста займалися міщани. У військових походах брала участь піхота (входили міщани й селяни) і кіннота.

Поступово починає формуватися постійна, професійна, боєздатна армія. До її складу увійшли кіннота, піхота, артилерія. Окремі магнати мали своє озброєне військове формування, до складу входила здебільшого дрібна шляхта з кількістю до 30 тис. воїнів. Військова організація, офіцерські звання нічим не відрізнялися від королівської армії. Основне їх завдання було зосереджено на придушенні повстань, хоча інколи вони брали участь у загальнодержавних військових діях. Окремі магнати мали свої фортеці, замки та інші оборонні споруди. За порушення військової дисципліни воїн міг бути притягнений до відповідальності.

Визначено, що у XVI ст. виникає реєстрове козацтво, основане завдання якого було захист територій від нападів татар.

Загальна кількість реєстрових козаків змінювалася залежно від ситуації в країні. Козаки, які були виключені з реєстру поверталися до свого феодала.

1572 р. реєстр козаків налічував 300 осіб, але дана спроба виявилася невдалою. 1576 р. було відновлено реєстр козаків, але склалася така політична ситуація, що король не підтримав козацтво.

Навесні 1578 р. було видано низку універсалів, які стосувалися запорожців, так король наказує притягнути до відповідальності організаторів походу на Молдавію; старостам прикордонних територій надано попередження про переховування козаків; київський воєвода Острозький К. отримав наказ покарати козаків, постійно діяли за власною волею і систематично порушували порядок; про спільні дії поляків і кримських татар проти запорожців.

Влітку король запропонував козакам воювати проти Московського царства. 16 вересня 1578 р. між представниками козаків і польським королем укладено угоду щодо визначення статусу реєстрових козаків.

Резюмовано, що до реєстрового козацтва входили селяни, міщани та дрібна шляхта. На їх чолі стояли отамани. Реєстрові козаки отримували невелику платню, харчі, спорядження, одяг.

Ключові слова: армія, збройні сили, українське військо, Велике князівство Литовське, Польське королівство.

Постановка проблеми. Сьогодні армія України є важливим елементом національної безпеки та оборони країни. Вона

забезпечує оборону територіальної цілісності України, захищає її суверенітет та незалежність. Армія України відіграє ключову роль у забезпеченні миру та стабільності в країні, подібно до багатьох країн у світі.

Збройні сили України в історії відігравали важливе значення для захисту території, в організації безпеки країни та участі у війнах. Вони розвивалися впродовж віків, від давніх військових організацій держави до сучасної армії з використанням новітніх технологій. В історії України збройні сили також займали важливу місце у вирішенні конфліктів і збереженні миру.

Тому досить важливим є вивчення різних історичних етапів розвитку військової організації на території України. З огляду на це варто приділити увагу дослідженням періоду коли українські землі були під владою Польщі і Литви.

Стан дослідження. Різноманітні аспекти питань військової організації в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. піднімалися у працях таких науковців як: М. Левицький, Б. Тищик, О. Уривалкін, Д. Шигаль та ін.

Метою статті є визначення завдань, повноважень та структури військової організації в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. і яке значення армія мала для нашої історії, оскільки у даний період українські землі входили до їх складу.

Виклад основного матеріалу. Збройні сили як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського (потім у Речі Посполитій) формувалися з шляхетського ополчення «посполите рушення». Воно скликалося в межах усїєї держави або окремих воєводств і земель, тобто формування відбувалося за територіальним принципом [4, с. 58].

Також головною збройною силою країни у період становлення монархії залишалося шляхетське ополчення – «посполите рушення». Згідно зі Статутами Казимира Великого, кожен шляхтич, володіючи землею «на лицарському праві», зобов'язаний нести військову службу й надати певну кількість воїнів також для виконання військових обов'язків.

Відповідно до Статутів лицарі охороняли короля і його королівства. Це були так звані, кінні лицарі, які були озброєнні, а також могли бути ще й піші лицарі. Вони з XIV ст. представляли лицарську службу, яка називалася «спис» [2, с. 43–44].

Духівництво зобов'язувалося особисто вирушати у похід з кількома воїнами.

Правове положення воїнів визначалося привілеями, статутами. Так, Кошицький привілей (1374) дозволяв королю викуповувати шляхтичів з полону. Будзинський привілей (1355) передбачав норми, які зобов'язували короля відшкодувати шляхтичеві завдану шкоду під час військових походів. Привілей 1388 р. містив відповідні норми на випадок військових

походів й усередині країни та винагороду шляхтичеві під час походу – п'ять гривень за спис.

Статути Казимира Великого узаконювали обов'язок військової служби для солтисів і вїттів у розмірі лицарської служби. Це була чисельна кількість категорії урядовців, яка значно посилювала військову міць держави. У разі ухилення від військової служби у звинуваченого конфісковували земельні володіння (окрім приватних).

Червінський привілей 1422 р. передбачив судовий розгляд відповідних справ і конфісковувати земельні володіння можна на підставі судового рішення [2, с. 43–44].

З 1454 р. для скликання «посполитого рушення» вимагалося згоди земських сеймиків або Вального Сейму. Після прийняття рішення, у кожен землю посилали королівський наказ, де зазначалися час і місце військового збору. Військові загони об'єднувалися у земські хоругви саме за територіальним принципом. Лицарство та солтиси кожного воєводства становили окрему хоругву. Хоругви були головними бойовими й організаційними одиницями ополчення до яких входили кілька сотень списів. Земські та воєводські хоругви очолювали каштеляни і воєводи. Ополченням командував король або інша особа за його призначенням.

Оборона міст здійснювалася міщанами. Так, кожен цех (вважався військовою одиницею) обороняв певну свою частину міста (наприклад, вежу, стіну). За потреби до війська залучали міщан і селян, які служили в піхоті.

Під час штурму фортець укріплених міст щоразу більшого значення набувала піхота. До речі, у польових битвах головна роль ще тривалий час належала польській кінноті – чи не найчисленнішій у Європі [2, с. 43–44].

Організаційними одиницями шляхетського війська були хоругви (родові чи земські), кожна з яких налічувала двісті-шістсот осіб.

Участь в ополченні вважалася, одночасно обов'язком та правом шляхти [4, с. 58]. Вона швидше неохоче ставилась до «посполитого рушення» і використовувала як причину до зібрань і можливість звернення до короля з різними вимогами.

Разом з тим, «посполитого рушення» продовжувало існувати. Вважалось, що їх може виступити близько двісті тисяч шляхетського війська. За неявку передбачалася конфіскація маєтку.

У мирний час здійснювали спроби проводити військові навчання для шляхти, але це не дало очікуваних наслідків, оскільки шляхта звикла займатися господарством, полюванням, балами, пиячити. Військо було неспроможним до ведення бою, воно було недисципліноване [2, с. 85–86].

Однак зі зростання фільваркової системи господарства шляхетське ополчення почало занепадати через небажання шляхти братися за зброю [4, с. 58]. Шляхта гальмувала процес створення професійної, постійної армії, боячись нових витрат, а головне – посилення влади короля [2, с. 85–86].

Починаючи з XV ст. «посполите рушення» повністю зникає і починає формуватися невелика, добре підготовлена й навчена та дисциплінована армія [4, с. 58]. Оскільки досвід ведення бойових дій за допомогою «посполитого рушення» шляхти щоразу засвідчував його неоездатність [2, с. 85–86].

Основну частину коронного (королівського) війська становили шляхетська кіннота (гусари, легка кавалерія), іноземна

піхота (спочатку угорська, а потім німецька), кіннота (драгуни) й артилерія.

Очоловав коронне військо великий коронний гетьман, який посідав у Речі Посполитій важливе, незалежне місце. Формувалося наймане військо на час війни та утрималося за рахунок держателів королівських маєтків, що складало одну четверту доходів [4, с. 58].

У давні часи польська кіннота з так званих, тяжких копійників (їздили у військовий похід із довгими списками і мечами) і легких стрільців (вони носили легкі панцирі, ворогів обстрілювали з куша і лука).

Близько 1500 р. формується нова кіннота – гусарія. Гусари теж були копійниками, але мали легку зброю. Пізніше вони почали використовувати тяжке озброєння. Гусари одягали шкіри леопардів, крила орлів та інше. Це була найкраща кіннота у Польщі [1].

Вже у XVI ст. у війську почала використовуватися вогнепальна зброя, так замість луків, прийшли, рушниця, аркебузи, мушкети, пістолети.

У 1570 р. у виникає таке військове формування як рейтари, вони носили важкі броні і панцирі. Їх зброя складалася з трьох рушниць (одна довга і дві короткі, чекана й шаблі).

Рейтарська рота налічувала триста осіб та численний штаб (капітан, поручник, хорунжий, підхорунжий, капелан, хірург, писар та інші). Згодом роту зменшили до ста двадцяти-двохсот коней, вони почали носити кафтани з лосячої шкіри. Зміни відбулися й в озброєнні, так замість рушниця – короткий мушкет, а простий палаш замінив шаблю [1].

На небезпечних і бунтівливих південно-східних землях король утримував за власний кошт близько три тисячі вояків [2, с. 85–86].

У найманому королівському війську була гарна військова дисципліна, вона підтримувалася завдяки заохоченням і покаранням. Наприклад, під час війни гетьман міг засудити солдатів до смертної кари і водночас рекомендувати їх до шляхетського звання, такі права гетьмана закріплювалися у гетьманських артикулах.

Деякі магнати мали своє власне добре організоване, досить чисельне і озброєне військо. Магнати володіли фортецями, а також мали кінноту, артилерію, піхоту [4, с. 58].

Сейм 1563 р. прийняв рішення про створення регулярного, так званого квартового (кварцяного), війська чисельністю шість тисяч воїнів, визначивши на їхнє утримання одну четверту доходів із королівських державних земель (кварта). Крім польських найманих відділів з польськими офіцерами й командування набирали загони іноземців. Тут офіцерами також були чужоземці, панувала сувора військова дисципліна та порядок. На випадок війни чисельність війська збільшувалася через додаткове вербування добровольців й для цього сеймом виділялися кошти.

У кінці XVI ст. було створено ланову піхоту (до її складу входили селяни королівських маєтків по одному від двадцяти ланів). За військову службу селяни отримували у користування спеціальний лан землі. До складу цієї піхоти входило близько дві з половиною тисяч воїнів, а з середини XVII ст. вже почали вербувати селян зі шляхетських та церковних земель.

У XVI ст. виникає ще одне військове формування, створене для захисту від нападів татар (реєстрові козаки). Козаки об'єднувалися у сотні та полки. Це були вільні українські селяни,

міщани та дрібна шляхта. На їх чолі стояли отамани. Прийняті на державну службу воїни (реєстрові козаки) отримали невелику платню, харчі, спорядження й одяг [2, с. 85–86].

Реєстрове козацтво (стало частиною коронного війська) було засноване королівським універсалом Речі Посполитої у 1572 р. та отримало офіційну назву «Військо його королівської милості Запорізьке».

Також слід зазначити, що загальна кількість реєстрових козаків змінювалася (від однієї тисячі до восьми тисяч осіб) залежно від політичної ситуації. Тому завжди існувала загроза скорочення реєстрового козацтва і повернення їх під владу колишніх феодалів [4, с. 58].

Слід зазначити, що перша спроба створити реєстрове козацтво була невдалою. Набір складав триста осіб, старший був підлеглий королеві й коронному гетьманові [3, с. 153].

У 1576 р. король вирішив відновити реєстр, але складалася така політична ситуація (король не планував конфліктувати з Туреччиною; на козаків скаржилося Кримське ханство; втручання козаків у справи Молдавії), що він не підтримав козацтво [3, с. 154].

Навесні 1578 р. Стефан Баторій видає низку універсалів, які стосувалися запорожців. Він проявив законодавчу ініціативу у сеймі республіки щодо права наймати на військову службу іноземців. Це поширювалося й на козаків. Король дає розпорядження провести слідство і притягнути до відповідальності організаторів походу на Молдавію; старостам прикордонних територій надано попередження про переховування козаків і надання їм будь-якої допомоги; київський воєвода Острозький К. отримав наказ покарати «свавільних запорожців»; про спільні дії поляків і кримських татар проти козаків.

Уже влітку король пропонує козакам воювати проти Московського царства, оскільки він хвилювався, щоб запорожці не перейшли на бік його ворога.

16 вересня 1578 р. між представниками запорожських козаків і польським королем було укладено угоду, відповідно до якої шістьсот козаків зобов'язувалися нести військову службу і отримувати за неї винагороду. В договорі зазначалося, що реєстр збільшувався за рахунок «кращих козаків», які мешкали у королівських маєтностях [3, с. 154].

Щодо майнового становища, то варто зазначити, що між старшиною та реєстровими козаками існувала майнова нерівність. Козаки, які були занесені до реєстру, отримали низку прав: за військову службу отримували грошові винагороди від держави; звільнялися від сплати податків (1582 р.); мали право власності на земельні наділи (1590 р.); судилися у своїх судах; мали право займатися промислами і торгівлею; виходили з-під влади феодалів.

За службу реєстрові козаки отримували з королівської скарбниці платню (жолд), а також сукно, порох, свинець. Крім того, король надав православним ремісникам привілей постачати козакам шаблі [3, с. 154].

Основна мета утворення реєстрового козацтва – це охорона державних кордонів і протиставлення іншим козакам, які вважалися поза законом [4, с. 64–65].

Реєстрові козаки виконували поліцейські функції, а король обіцяв рахуватися з ними як з іншими поважними людьми [3, с. 154].

Реєстрове військо отримало назву «Низового» або «Запорізького». Козаки підпорядковувалися черкаському старості

князю Михайлу Вишневецькому і безпосередньому їх начальнику Яну Орішовському (старший реєстру).

Реєстру передавалося володіння м. Тахтемирів (сьогодні це територія села Канівського району Черкаської області), у місті розміщувався арсенал і Зарубський монастир, де було розміщено шпиталь для поранених. Реєстрове військо розташувалося від Тахтемирова до Чигирини.

Реєстрові козаки отримали клейдони: хоругву (бойового прапора), бунчук (штандарт полководця), каламар (інструмент для письма, найчастіше для вмочування пера), печатку, литаври (ударний музичний інструмент), сурми (дерев'яний духовний музичний інструмент), пернач (холодна зброя), гармати (артилерійська зброя) [3, с. 154].

Слід зазначити, що реєстрові козаки зайняли проміжне місце між шляхтою і селянами. Оскільки, як і шляхтичі, козаки були вільними, відбували військову службу, не сплачували податки, не мали права мати підданих, і як селяни, самостійно працювали у своєму господарстві та могли наймати працівників за свій рахунок [3, с. 154].

Так, на початку козацько-польських відносин розглядалися різні способи розв'язання проблеми стосовно козацтва: повне їх знищення чи заборона; визначення статусу козаків як найманців; визнання козаків як окремого суспільного стану, який буде мати автономну територію з козацьким самоврядуванням.

Продовжували існувати приватні війська магнатів. До його складу входила здебільшого дрібна шляхта з кількістю до тридцять тис. воїнів. Військова організація, офіцерські звання були подібними до королівської армії. Основна їх функція була – це придушення повстань, а також вона інколи могла брати участь у загальнодержавних військових діях. Магнати мали свої фортеці, замки, інші оборонні споруди.

З середини XVII ст. почастішали повстання в Україні, тому стали регулювати кількість постійного найманого війська (компутове). У 1649 р. військо налічувало двадцять шість тис. воїнів. У період ведення війн військо збільшилось до п'ятдесят чотири тис. військ коронних і вісімнадцять тис. литовських. З цього періоду кватерне військо перестає існувати [2, с. 85–86].

Висновки. Таким чином, перед військовою організацією в Польщі та Литві у період XIV–XVI ст. ст. стояла низка визначених завдань, вона мала певну структуру і значні повноваження. Зрозуміло, що армія відігравала важливу роль для історії будь-якої держави. Тому армія Литви та Польщі мала вплив на формування нашої військової організації, оскільки у даний період українські землі входили до їх складу.

Основною збройною силою країни було шляхетське ополчення – «посполите рушення», яке з XV ст. повністю зникає. На місці починає формуватися невелика, професійна армія. У найманому королівському війську була гарна військова дисципліна, вона підтримувалася завдяки покаранням і заохоченням.

У XVI ст. виникає реєстрове козацтво, яке було створене з метою захисту від татарських нападів. Водночас реєстрові козаки брали участь у військових походах. До його складу увійшли вільні українські селяни, міщани й дрібна шляхта. За свою службу реєстрові козаки отримали певну плату, спорядження та одяг. Слід також зазначити, що реєстрові козаки зайняли проміжне місце між шляхтою і селянами.

Література:

1. Історія українського війська. Видання 2-ге доповнене. За ред. М. Левицького. Вінніпезі: Вид-ць Іван Тиктор, 1953. 832 с. URL: <http://surl.li/sgsjy>
2. Тищик Б.Й. Польща історія державності і права (X – початок ХХІ ст.). Львів: Світ, 2012. 512 с.
3. Хрестоматія з історії України. Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О. М. К.: КНТ, 2007. 520 с.
4. Шигаль Д.А. Історія держави і права України: Курс лекцій. Х.: Вид-во «Індустрія».2011. 352 с.

Shershenkova V. Organization of the army on Ukrainian lands under the authority of Poland and Lithuania (XIV–XVI century)

Summary. The article analyzes the peculiarities of the organization of the army on Ukrainian lands under the rule of Poland and Lithuania (XV–XVI centuries). Since the beginning, the army in these territories has been formed from the noble militia «Commonwealth».

It is noted that military service was the duty of the nobility (addressed the king with constant demands), clergy, and the defense of the city was engaged in townspeople. In military campaigns participated in the infantry (included townspeople and peasants) and cavalry.

A permanent, professional, capable army gradually begins to form. It includes cavalry, infantry, artillery. Some magnates had their armed military formation, and mostly small nobility with a number of up to 30 thousand soldiers. The military organization, the officers were no different from the royal army. Their main task was focused on the suppressed uprisings, although sometimes they participated in national military actions. Some magnates had their fortresses, castles and other

defensive structures. For violation of military discipline, the warrior could be held accountable.

It was determined that in the sixteenth century. There is a register of Cossacks, the basis of which was to protect the territories from the attacks of the Tatars.

The total number of registered Cossacks changed depending on the situation in the country. The Cossacks who were excluded from the Register returned to their feudal lord.

In 1572, the Cossack register numbered 300, but this attempt was unsuccessful. In 1576, the Cossack register was restored, but there was such a political situation that the king did not support the Cossacks.

In the spring of 1578, a number of universals were issued, which concerned the Cossacks, so the king orders to hold the organizers of the campaign to Moldova; The head of the border territories were given a warning about the concealment of Cossacks; Ostrozky, Kyiv voivode, was ordered to punish the Cossacks, constantly acted on their own will and systematically violated the order; About the joint actions of the Poles and Crimean Tatars against the Cossacks.

In the summer, the king suggested that the Cossacks fight against the Moscow kingdom. On September 16, 1578, an agreement was concluded between the representatives of the Cossacks and the Polish king on determining the status of registered Cossacks.

It is summarized that the registered Cossacks consisted of peasants, burghers and small nobility. At their head were the chieftains. The registered Cossacks received a small pay, food, equipment, clothing.

Key words: army, armed forces, Ukrainian army, Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland.